

Moltmanns teologiska väg

OLA BYFÄLT

Jürgen Moltmann (1926–) är en av de inflytelserikaste protestantiska teologerna under senare hälften av 1900-talet. Känd för teologin om det kristna hoppet har han som teolog riktat blicken framåt. I självbiografin är perspektivet det motsatta. Minnena är en spännande resa i teologin efter andra världskriget. I *Weiter Raum: Eine Lebensgeschichte* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus 2006) minns sig Moltmann sitt liv som teolog, medan han systematiskt sammanfattat sitt teologiska tänkande 1999 i *Erfahrungen theologischen Denkens: Wege und Formen christlicher Theologie*.

KRIGETS FASOR SOM UTGÅNGSPUNKT

Moltmann växte upp i ett liberal-protestantiskt hem som var främmande för kristendomen. I upplysningens anda skrev farfar kritiska skrifter mot kristendomen. Fadern var humanistiskt bildad och hemmet fjärrat från kyrkan. Lessing, Goethe och Nietzsche var kända, men inte den ”svarta boken” Bibeln. Moltmann inkallades vid krigets slut och upplevde de allierades bombning av Hamburg. Vid ett flyganfall dog hans bästa vän. Det gjorde honom

till en religiös sökare. Efter kriget, som krigsfånge, konfronterades han med bilder från koncentrationslägrens fasor. Det tyska folkets förnedring ledde till en djup depression. I mötet med Gamla Testamentets klagopsalmer, Nya Testamentets passionshistoria och Jesu uppståndelse, såsom ett gränsöverskridande hopp, upplevde han ”Guds vida rum där det inte finns någon nöd mer” (Ps 31:9).

Genom Birger Forells (1893–1958) förmedling föreläste Moltmann i fånglägret Norten Camp i England, där Moltmann var krigsfånge, bland annat teologerna A. Nygren, N. H. Søre, K. G. Schmidt. Moltmann mötte där den kristna teologin och det första teologiska verk han läste var Nieburhrs (1892–1971) *Nature and Destiny of Man* (K. Loscher, *Geschichte der Theologischen Schule in Norten Camp 1945–48*. Diss 1996).

UNG KONSERVATIV

Efter promotion (*Prädestination und Heilsgeschichte bei Moysen Amyraut. Ein Beitrag zur Geschichte der reformierten Theologie zwischen Orthodoxie und Aufklärung* 1952) intog Moltmann en närmast

konservativ reformert position och var kritisk till en traditionell liberalism, som var rådande i de borgerliga församlingarna i Bremen. ”Gör det klart: dess teologi är okristlig”.

Moltmanns Doktorvater Otto Weber (1902–1966) önskade att han skulle efterträda honom på den reformerta lärostolen i Göttingen, men Moltmann kände sig inte mogen. Under 1950-talet skrev han historiska och systematiska arbeten över reformert teologi [Moysé Amyraut (1596–1664), Petrus Ramus (1515–1572) och Christoph Pezel (1539–1604)]. Från och med 1960 tog hans teologi en annan riktning – ”en postbarthiansk Guds rikes teologi” – i mötet med filosofen Ernst Bloch (1885–1977) och dennes *Das Prinzip Hoffnung* (1959). Många med honom hade känslan av att allt hade sagts i kristen teologi i och med Karl Barth (1886–1968). Den reformerte teologen Arnold van Ruler (1908–1970) med en reformert apostolats-teologi tilltalade Moltmann som en applikation av det teoretiska med praktiskt engagemang för kyrka, mission och samhälle.

URKRISTENDOMENS APOKALYPTISKA VÄNTAN PÅ PARUSI ELLER ANPASSNING TILL DENNA VÄRLD

Bakgrundsfaktorer till *Theologie der Hoffnung* (1964), som gjorde honom känd, är tankegods bland annat från den religiösa socialisten Christoph Blumhardt dy. (1842–1919), D. Bonhoeffer (1906–1945), hans lärare G. von Rads (1901–1971) uppfattning att erfarenheten av Gud är inbäddad i (Israels) frälsningshistorien som ett föregripande av Guds rikes framtid och E. Käsemanns (1906–1998) apokalyptiska tolkning av den urkristna tron på Kristus som ”kristendomens moder”. Käsemanns, som något av en ”Guds partisan”, påstående att ”frid med Gud leder till en ständig konflikt med de gudlösa makter som härskar i denna fridlösa värld” (Jes 26:13) var för Moltmann tilltalande, ty kristendomens lyte är för honom att den anpassat sig till denna världen, blivit mätt och trött efter urkristendomens apokalyptiska väntan på Herrens parusi. Mycket tidigt, redan 1951, förhöll Moltmann sig kritisk

till R. Bultmanns (1884–1976) existentialteologi och därmed förbundna lutherska tvåregementslära. Den hermeneutiska cirkeln uppfattade han inte som en utläggning av relationen mellan text och privat tolkning, utan mellan textutläggning och erfarenhet av sociala relationer. En snäv antropocentrisk trostolkning på bekostnad av en samhällsorienterad hade blivit omöjligt att avvisa.

DEN KRISTNA-MARXISTISKA DIALOGEN INSPIRERAD AV BLOCH

Bloch har haft ett stort inflytande, speciellt på den unge Moltmann. I mötet med hoppets princip heter det att ”Jag kände mig för månader andligt frånvarande och ’besatt’ av *Das Prinzip Hoffnung*”. När *Theologie der Hoffnung* utkom heter det att hustrun sedermera feministteologen Elisabeth Moltmann-Wendel (1926–) ”ställde boken på en piedestal och tände två ljus. Våra barn uppfattade det som ett altare”! Ett självständigt teologiskt tänkande hade fått sin början. Moltmann var övertygad om att Bloch var djupt inspirerad av den judiska messianismen, dess profeter och det som inspirerat Karl Marx (1818–1883) uppfattning om den historiska processen och synen på framtiden. Blochs ”ateism för Guds skull” har sina rötter i Gamla Testamentets bildförbud och gjorde den reformerte Moltmann mottaglig för Blochs filosofi. ”Endast en ateist kan vara en god kristen, enbart en kristen kan vara en god ateist”. Det första ledet härstammar från Bloch och det andra från Moltmann. Följden var att han inte hade några större invändningar mot den värmeström som flöt i nymarxismens socialism med ”mänskligt ansikte”.

Bloch önskade att Moltmann skulle komplettera hans *Atheismus im Christentum* (1968) med ”Christentum im Atheismus”, men det förverkligades inte. Kristen teologi är ett svar på protestateismen och ensidig teism i och med att den korsfäste Kristus uppväckts. Det resulterade i en exkurs i *Theologie der Hoffnung* med rubriken ”’Das Prinzip Hoffnung’ und die ’Theologie der Hoffnung’”. Trots Blochs stora filosofiska betydelse så är det dock i stort de nämnda teologerna som präglat Moltmann.

Något anakronistiskt kan hävdas att för Moltmann är teologin *ancilla philosophiae*.

Moltmann vill återuppliva den eskatologiska dimensionen i kristendomen. Historien är inte en kedja av determinerade händelser. Den är öppen för det nya och oväntade. Eskatologin är inte något som är i slutet av kristendomen, utan är helt enkelt den kristna trons medium, dess ton, och i vilken allt är bestämt i kristen dogmatik och förkunnelse. Eskatologin är således inte ett anhang i slutet av en dogmatik utan i dess början. Kristen eskatologi följer i alla sina personliga, historiska och kosmiska dimensioner ett kristologiskt mönster: begynnelsen är dold i slutet. Eskatologin och framtidens primat hos Moltmann föranledde kollegan i Bonn, Philipp Vielhauer (1914–1977), att något sarkastiskt vitsa om läran om hoppet med hänvisning till dogmatikerna P. Althaus (1888–1966), W. Kreck (1908–2002) och Bloch:

Die alte Meinung findet nicht mehr Anklang, dass Ende Ende sei und Anfang Anfang. Man blocht sie um und also rollt man von Althaus über Kreck zu Moltmann.

Vid mitten av 1960-talet var Moltmann en av huvudaktörerna i den kristna-marxistiska dialogen inspirerad av Bloch och socialistiska filosofer som tex. Milan Machovec (1925–2003), Vitěslav Gardavský (1923–1978) och Joseph Hrodmadka (1889–1969). Den så kallade nya politiska teologin, som i Latinamerika ledde till befrielse-teologi, grundade Moltmann tillsammans med den katolske teologen J. B. Metz (1928–). Den var en följd av en reception av marxistiska idéer och influenser från ”Teologi efter Auschwitz”. Den politiska teologin hade sin djupaste motivering i traumat efter nationalsocialismens förbrytelser och kyrkans samt många teologers tystnad. Den var en reaktion mot inskränkt borgerlig privatisering av religion och den i efterkrigstidens Tyskland dominerande transcendentala, existentiella och personalistiska teologin. Teologin bör vara samhälls- och ideologikritisk och kan sammanfattas i J. B. Metz imperativa maxim: ”varje eskatologisk teologi bör bli politisk teologi i form av samhällskritisk teologi”.

DEN SOCIALA TREENIGHETSLÄRAN

Det teologiska tänkandet utmynnar i de moltmannska dogmatiska huvudverken i samhällspolitisk praxis. Syftet med den sociala treenighetsläran, som utformades i slutet av 1970-talet, är att framhålla de gemensamma trinitariska personernas jämlikhet i relationerna i Gud. Jämlikheten mellan personerna leder till kritik av hierarkier och patriarkat samt användning av Triniteten som modell för mänskligt och kyrkligt liv. Moltmann är således kritisk mot en trinitetslära som utgår från substans- och subjektstänkande vilket är ett huvudtema i nutida trinitetsteologi. Konkret resulterade det i politisk aktivitet för de fattiga och marginaliserade samt engagemang i fredsrörelsen, i vilken Moltmann var aktiv under 1970-talet. Denna hållning var enligt Moltmann det legitima handlandet för kristna och något man med fog kan ställa sig kritisk till. Moltmann reflekterar inte över att den amerikansk ledde upprustningen *de facto* var orsak till Sovjetunionens sönderfall och att det kalla kriget upphörde. Vidare ägnar Moltmann inte en tanke åt att den social-liberala politiska hållning han företräder medförde en liberal hållning i bl.a. abortfrågan eller att den social-marxistiska kulturrevolutionen på 1960- och 1970-talet ledde till att sexualmoralen liberaliserades och att skapelseordningarna i fråga om äktenskap och familj raserades.

DEN LIDANDE GUDEN OCH MÄNSKANS LIDANDESHISTORIA

I *Der gekreuzigte Gott* (1972) ifrågasätts den klassiskt grekiska och kristna uppfattningen att Gud inte kan lida. Dogmatiskt ifrågasätts apatiläran. Omgestaltningen av den traditionella gudsläran, ”en revolution i Gudsbegreppet”, är ett nödvändigt postulat, ett öppet svar, på teodicéproblemet. Det senare är något Moltmann burit med sig sedan erfarenheterna från kriget. Gud tronar inte apatiskt i höjden utan tar i inkarnationen del i världens lidandeshistoria och delar i full solidaritet det mänskliga lidandet i sitt eget väsen. Från den judiske filosofen Abraham Heschel (1907–1972) har Moltmann

mottagit tanken att Guds lidande i Kristus är en del i fulländandet av den kommande skapelseprocessen. Jesu kors och den korsfästes uppväckande är nyckeln till förståelsen av världshistorien. Uppståndelsen i form av löfte är ett reellt verksamt tecken och garant på att den eskatologiska fulländningen anteciperas. Gud och historien är intimt förbundna med varandra, men relationen är inte panteistisk utan panenteistisk. Gud i världen, världen i Gud. Det betyder inte att Gud kan bevisas utifrån världen eller ur historien, utan omvänt att bevisa (erweisen) att världen är en av Gud framtidsöppna historia; "Gott und Geschichte zusammendenken".

Det att Moltmann ytterst lite betonar den personliga trosrelationen med Gud är något man kan vara kritisk till. Korsöden är inte endast en delaktighet i människans lidandeshistoria utan också ett försoningsoffer för synden som tas emot i tro av den enskilde individen. Det finns en tendens hos Moltmann att ensidigt tolka syndafallet som ett historiskt öde där människan är ett oskyldigt offer och inte något som gäller människans försoning för personlig synd. I det avseendet torde det råda en spänning gentemot Paulus och den apostoliska traditionen för att inte tala om Luther. Att detta har följer för klassisk församlingspredikan och själavård är uppenbart. Moltmanns teologi är åtminstone i sin tidiga fas i väsentlig grad, som konstaterats, politisk samhällsinriktad.

Den handlings- och förändringsinsatsorienterade teologi, manifesterad i kamp mot härskande makter och strukturer, som i första hand teoretiskt utformats som politisk teologi, leder lätt till legalism och hos Moltmann till en vänsterinriktad (parti) politisk ideologi. Detta kan vara orsaken att den politiska teologin nertonas hos Moltmann redan i verket *Kirche in der Kraft des Geistes* (1975). Av detta följer sedan en på klassisk dogmatik grundad trinitarisk teologi *Trinität und Reich Gottes* (1980) med en trinitarisk sociallära. Moltmanns teologi från och med 1980-talet kallar han messianska systematiska bidrag och utformades i *Gott in der Schöpfung. Ökologische Schöpfungslehre* (1985), *Der Weg Jesu Christi. Christologie in messianischen Dimensionen* (1989), *Der Geist des Lebens. Eine ganzheitliche*

Pneumatologie (1991) och kulminerade i *Das Kommen Gottes. Christliche Eschatologie* (1989). Moltmann har känsla för vad som rör sig i tiden.

DIALOG MED JUDISKT TÄNKANDE

Traumat efter nazismens brott mot det judiska folket föranledde Moltmann att som teolog stå i ständig i dialog med judiskt tänkande. Då det judiskt-kristna tänkandet starkt präglas av "farlig erinran" är det omöjligt i egenskap av tysk teolog, att glömma förintelsen och dess betydelse för det teologiska tänkandet. Samtalspartner har förutom Bloch också varit bland annat Pinchas Lapide (1922–1997). Moltmann har i hög grad och djupt påverkats av israelitiskt och nutida judiskt tänkande. Bland många som inspirerat honom kan nämnas Franz Rosenzweig (1886–1929). Eskatologin är i väsentligt grad judiskt influerad.

I skapelseläran "Gud i skapelsen" (1985) är Guds sabbat riktpunkt, läran om Guds närvaro i världen och i framtiden har Guds eskatologiska *shekina* som utsträckning, i kristologin "Jesu Kristi väg" tillämpas messianska dimensioner och pneumatologin "Livets Ande" ser vitaliteten hos *ruach Jahve*.

Vad är förklaringen till att Moltmanns teologi haft en sådan slagkraft och som han redovisar för i sin biografi? Orsaken är enligt Moltmann att han känt tidens puls och bearbetat teman och problem som varit aktuella i samtiden. Moltmanns språkstil och formuleringar är i stor grad konventionella och tagna ur Bibel och dogmhistoria, men på samma gång så skiftande, att de lätt får andra betydelser än det man allmänt karaktäriserar som klassisk eller traditionell kristendom. Tolkningsspektivet är den samtida tidsandans moderna ideologi. Det är en orsak till att kristna av olika konfessioner, liberala som konservativa, tagit till sig hans teologi. Risken är stor att man läser honom okritiskt och rycks med i de briljanta dogmatiska formuleringarna. Ett exempel på detta är pietister i Schwaben, som i *Theologie der Hoffnung* uppfattade honom som en konservativ teolog. De observerade med glädje Moltmanns inflytande från nämnde Chris-

toph Blumhardts den yngre tankar om Guds rike, men när han var främmande för deras frälsningsindividualism och Würtemberg pietisternas ”avvaktande, väntande eskatologi med konservativa politiska konsekvenser” mattades intresset för Moltmann som teolog. Därtill bidrog Moltmanns dialog med marxister som Roger Garaudy – som konverterade till islam 1982 – och Bloch samt studentupproret 1968 att pietisterna reagerade med besvikelse: ”Vi trodde, att en teolog hade kommit till Tübingen och som väntade på Herrens återkomst, men vi mötte en marxist.”

COMMUNIO CUM PETRO ELLER ENDAST SUB PETRO?

Moltmanns sympatier med den progressiva flygeln inom katolsk teologi medförde nära vänskap med kollegan i Tübingen Hans Küng (1928–). ”Ofta tänkte jag, att jag inte kan bli katolik i Roms mening, men trots det är jag katolik. I Rom bekände jag mig till en evangelisk *communio cum Petro*, men all form av *communio sub Petro* avvisade jag på grund av dess teologi och bristen på trons frihet. Tyvärr fann jag i Rom lite intresse för *communio cum Petro*. Det räckte uppenbart inte för den katolska kyrkogemenskapen.”

Relationen till kollegan Joseph Ratzinger (1927–) i Tübingen var till en början god, men blev ansträngd med anledning av Moltmanns sympati med studentrevolten 1968 och sympatierna för neomarxismen. Ratzinger förstod inte att det för Bloch och honom egentligen inte gällde de marxistiska idéerna utan om att det messianska hoppet var ett antiexistentialistiskt alternativ hävdar Moltmann. Denna invändning är något konstruerad i efterhand och gäller inte Bloch. Ratzinger lämnade Tübingen för det nygrundade universitetet i Regensburg och grundade tidskriften *Communio* med Hans Urs von Balthasar (1905–1988), Henri de Lubac (1896–1991), Walter Kasper (1933–) och Karl Lehmann (1936–) som en reaktion mot modernistiska tendenser hos kretsen kring den post Vaticanum II grundade katolska tidskriften *Concilium*. Alla dessa teologer blev kardinaler. Moltmann var trogen *Concilium* tillsammans

med Johann Baptist Metz och Küng. Varken Metz eller Küng har fått kardinals värdighet.

SAMMANDRAGANDE SLUTSATSER

Biografen är en upplysande och spännande resa i den teologiska samtiden. Alla de teologer Moltmann mött och diskuterat med på universitet världen runt ger läsaren intressant information om bakomliggande faktorer som format internationellt kända teologers tänkande. Hans möten med asiatisk teologi, framför allt i Syd Korea (Minjung teologi; ”folkets – *ochlosteologi*”), befrielsesteologi, feministisk teologi förmedlad genom hustrun Elisabeth Moltmann-Wendel samt den världsvida pingströrelsen kompletterar den eurocentriska teologin med en polycentrisk. Den anglosachsiska teologin har påverkat Moltmann relativt lite trots gästprofessurer i USA. Undantaget är hans Lord Gifford föreläsningar 1984–1985 i Edinburgh. De resulterade i det nämnda verket *Gott in der Schöpfung*. Tidigare tyska föreläsare har varit Karl Barth (1886–1968), Paul Tillich (1886–1965), Emil Brunner (1889–1966) och Rudolf Bultmann.

Weiter Raum är något av ”teologi som biografi” eller ”biografisk teologi.” En biografi kan vara en form av levnadshistorisk dogmatik vilken kan artikulera konkret livshistoria i relation till religiös gudstro. Biografen och i detta fall Moltmanns, kan indirekt överbrygga klyftan mellan dogmatik och livshistoria, doxografi och biografi och ge information och aningar om i vilken riktning teologin i allmänhet, men i synnerhet i Tyskland, går framledes. *Weiter Raum* avslutas med ett kapitel vars rubrik exponerar Moltmanns innersta övertygelse att den kristna teologin har sin början i slutet ”In Ende – der Anfang” – ”In the End – the Beginning”. På grund av det gudomliga löftet och det genom Kristi uppståndelse väckta hoppet är teologin ett teologiska idéernas äventyr, fantasi för Guds rike i världen och för världen i Guds rike. Teologin, som tal om det vida rum som är Gud, är fragmentarisk och inte slutgiltig, en vidsträckt rymd.